

ἡ ἔννοια, ἡ γένεση καί ἡ ἐξέλιξη τοῦ οἰκισμοῦ μέσα ἀπό τήν ἐτυμολογική ἐξέλιξη καί ἐρμηνεία τῶν σχετικῶν λέξεων

τοῦ
Dr. Γ. Σαρηγιάννη

Ἀρχιτέκτονα-Πολιοδόμου

α. εἰσαγωγή

Ἡ ἱστορική ἔρευνα, ἰδιαίτερα ἐκείνη πού ἀναφέρεται σέ πρῶτες ἐποχές τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, δέν βασίζεται πάντοτε μόνο στίς μαρτυρίες τῶν ἱστορικῶν κειμένων καί τά ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν.

Πολλές φορές, συγκριτικές ἔρευνες γιά μιὰ ἐποχή ἢ περιοχή, δίνουν στοιχεῖα πού φωτίζουν ἀλλοῦς χώρους, ὅταν εἶναι γνωστή ἡ νομοτέλεια τῆς ἐξελίξεως στή μιὰ ἢ στήν ἄλλη περίπτωση.

Ἀκόμη, μιὰ σειρά ἐπιστημῶν ρίχνουν φῶς σέ περιοχές τῆς γνώσεως, πού μέχρι τώρα ἐρευνῶνταν μόνο μέ τήν ἐρμηνεία ἀρχαίων κειμένων καί τήν ἀρχαιολογική σκαπάνη, καί αὐτό εἶναι πιό ἐντονο στήν προϊστορία, δεδομένου ὅτι οἱ γραπτές ἱστορικές πηγές εἶναι μάλλον μονόπλευρες (ἐντεταγμένες στήν κοινωνική κοσμοθεωρία πού ἐπεκράτησε στήν ἀρχαία δουλοκτητική κοινωνία), ἐνῶ παράλληλα τά ἱστορικά συμβάντα ἔχουν μυθοποιηθεῖ καί ἀποθηθεῖ στό ἐπίπεδο τῆς μυθολογίας καί τοῦ συμβολισμοῦ.¹

Τέτοιες ἐπιστήμες, ἐκτός προφανῶς ἀπό τήν κοινωνιολογία καί τήν πολιτική οἰκονομία πού θεμελιωδῶς ἐρευνοῦν αὐτές τίς συγκριτικές ἔννοιες, εἶναι καί ἡ γλωσσολογία πού χρησιμεύει στήν προκειμένη περίπτωση σάν κλειδί ἐρμηνείας εἴτε τῆς μυθολογίας, εἴτε τῆς ἐρμηνείας τῶν ἔθιμων (ἐκτός ἀπό τήν κλασική χρήση τῆς στήν ἔρευνα συγγενείας καί προελεύσεως τῶν διαφόρων ἔθνητων).

Πέρα ἀπό τίς συγκριτικές ὁμως ἔρευνες πού προαναφέρθηκαν, μπορεῖ καί πρωτογενῶς ἡ ἐτυμολογία τῶν λέξεων νά δώσει ἐρμηνεῖες πάνω σέ ἀρχέγονες σημασίες τῶν ἔθνων πού ἐρευνῶνται, ὅπως καί στήν ἐξέλιξή τους,² μέ προφανή συνέπεια τήν

1. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἔχει διασωθεῖ μεγάλο μέρος ἀπό τό ἔργο π.χ. τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐνῶ ἀπό τόν Δημόκριτο, Ἐπίκουρο, Ξενοφάνη, καί τοῦς λεγόμενους «προσωκρατικούς» μόνο ἐλάχιστα ἀποσπάσματα, κι αὐτά σέ ἔργα «σημηλιτευτικά» γι' αὐτούς. Ἀκόμη, οἱ κύριες συστηματικές πηγές τῆς Μυθολογίας, ἐπί παραδείγματι, εἶναι ἡ «βιβλιοθήκη τοῦ Ἀπολλοδώρου», ὅπου ὁμως ἐκτίθεται ἡ ἀρχαία μυθολογία, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ τόν 2ο μ.Χ. αἰ. (δεδομένου ὅτι ἀμφισβητεῖται ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ Ἀ.). Ἄν ὁμως θελήσει κανεῖς νά φτάσει στίς κοινωνικές καί ἱστορικές ρίζες, θά πρέπει νά ἐρμηνεύσει τόν Ἡσίοδο, τόν Ὅμηρο καί τό πολύ-πολύ τόν Αἰσχύλο.

2. Ἀναφέρονται χαρακτηριστικά γιά τήν ἱστορική ἔρευνα πού βασίζεται σέ τέτοιες πολύπλευρες θεωρήσεις, οἱ Κορδάτος καί Thomson.

Ὁ πρῶτος ὑπέθεσε ὅτι τά Ὅμηρικά ἐπη ἦταν παλιά ἱερατικά χρονικά, γραπτά, τά ὁποῖα δημοσίευσε σέ δημοτική γραφή ὁ Ὅμηρος καί οἱ Ὅμηριδες. Μέ βάση αὐτή τήν ὑπόθεση πού ἔγινε τό 1938, προέβλεψε τήν ἐλληνική γλώσσα τῆς γραμμικῆς Β', πράγμα πού ἀπέδειξαν οἱ Ventris-Chadwick τό 1953. Ἡ ὑπόθεση Κορδάτου βασίστηκε πάνω στή συγκριτική κοινωνιολογική θεώρησή τοῦ Ὅμηρικῶν προβλήματος (Γ. Κορδάτος, «Ὅμηρος καί Ὅμηρικά ἐπη» εἰσαγωγή στήν ἐκδόση καί μετάφραση τῆς Ὀδίσσας, ἐκδ. I. Ζαχαρόπουλου, Ἀθήναι 1939, καί ἀναλυτικότερα,

ἱστορική ἀναδιόφηση αὐτῶν τῶν ἴδιων τῶν ἐννοιῶν σέ βάθος.

β. ἡ ἔρμηνεία τῆς ἔννοιας τῆς πόλεως

Στὴν προκειμένη περίπτωση, ὁ στόχος εἶναι νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ μορφή καὶ ὁ ρόλος τοῦ ἀρχέγονου οἰκισμοῦ, στὶς πρῶτες φάσεις τῆς ἐμφανισέως του. Αὐτὸ γίνεται μὲ δύο ἄξονες:

- α. Μὲ τὴν ἀρχική ἐρμηνεία τῶν λέξεων πού σέ κάποια ὑστερότερη ἐποχὴ οἱ ἐννοίες τους ἀναφέρονταν στὴν κατοικία καὶ τὴν πόλη ἢ τὴ δομὴ γενικά τῆς ἀρχέγονης κοινωνίας.
- β. Μὲ τὸν συσχετισμὸ τῶν λέξεων μὲ τίς κοινές ρίζες τους, καὶ τὴν ἐρμηνεία τῶν κοινῶν αὐτῶν (καὶ ἀρχέγονων) ριζῶν μέσα ἀπὸ τὸν συσχετισμὸ τῆς σημασίας πού εἶχαν τότε καὶ πού ἐξελιχθῆκαν ἀργότερα.

Πέρα ἀπὸ τὰ παραπάνω, ἡ ἐξέλιξη αὐτῆ καθ' ἑαυτὴ μῆς λέξεως (καὶ τῆς ἔννοιας τῆς, ἐπομένως) μᾶς ὁδηγεῖ σέ συμπεράσματα γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἔννοιας πού περιγράφει. Γι' αὐτὸ, ἔγινε ἀρχικά ἀνάλυση τῆς ἐτυμολογίας βασικῶν (ἀρχέγονων ἢ ἀρχαίων) ὄρων πού ἀναφέρονται στὴν πόλη, καὶ γενικότερα στὴν ἀνθρώπινη οἰκηση (οἶκος, φυλὴ, γένος, αὐλή, ἐσχάρη, ἄστν, ἐστία, πόλις, κόμη, οἴη, κ.ἄ.).

Μὲ τὴν ἀναγαγὴ τῶν λέξεων στὶς ἀρχέγονες ρίζες τους εἴχαμε ἀκριβῶς τὴν εἰκόνα τῆς πρωτόγονης κοινωνίας καὶ τοῦ πρώτου οἰκισμοῦ (=ἡ οἰκηση σάν χώρος ἐνὸς γένους καί, πρωιμότερα, σάν χώρος μιᾶς οἰκογένειας κοινῆς).

Στὴ συνέχεια, ἔγινε ἕνας παραλληλισμὸς τῶν δύο φάσεων τοῦ πρωτόγονου οἰκισμοῦ καὶ ἰδιαίτερα στὸ πέρασμά του ἀπὸ τὴ μητριαρχικὴ γενναρχικὴ κοινωνία στὴν πατριαρχικὴ καὶ στὴν κρατικὴ ὀργάνωση τοῦ δουλοκτητικοῦ συστήματος. Ἐτσι, χωρίστηκαν οἱ λέξεις πού ἐννοιολογικά (καὶ ἐτυμολογικά) ἦταν ἀρχαιότερες ἀπὸ ἐκείνες πού ἐμφανίστηκαν ἀργότερα, πολλές ἀπὸ τίς ὁποῖες δὲν ἐμφανίζονται κἄν στὸ Ὅμηρο, ὅπως λ.χ. ἐστία, κόμη, οἴη. Τέλος, παρατίθενται οἱ ἴδιες λέξεις μὲ τὴ σημασία πού ἀπέκτησαν ἀργότερα, ἀκριβῶς μὲ τὴν πλήρη πλέον μεταλλαγὴ τῆς δομῆς τῆς πρωτόγονης κοινωνίας στὴν ἀρχαία, τῶν κλασικῶν π.χ. χρόνων.

«Νέα προλεγόμενα εἰς τὸν Ὅμηρον», Ἀθῆναι 1940, β' ἔκδοσις: Ἐκδ. 20ῆς Αἰῶνος, Ἀθῆνα 1956).

Ὁ δεύτερος χρησιμοποιεῖ τὴν ἐτυμολογικὴ ἐρμηνεία τῶν λέξεων, καὶ ἀναλύει τὴν Ἔθνολογία καὶ τίς ἱστορικὲς πηγές, ἐπιβεβαιώνοντας τίς ἰδιότητες πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν κοινωνιολογία καὶ τὴν πολιτικὴ οἰκονομία σχετικά μὲ τὴν ἱστορία, τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ ἐξέλιξη στὸν προϊστορικὸ αἰγαιακὸν χῶρον (G. Thomson, *Αἰσχόλος καὶ Ἀθῆναι*, Ἐκδ. Ὀρίζοντες, Ἀθῆναι 1954, καὶ *Τὸ προϊστορικὸ Αἰγαίον* (Ἐκδοτικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθῆνῶν, 1956. Πρῶτες ἐκδόσεις στὰ ἀγγλικά ἀντίστοιχα 1941 καὶ 1949).

Ἀπὸ τίς νεώτερες ἔρευνες πρβλ. Μ. Sakelariou, *Peuples préhelléniques d'origo indo-européenne*, Ekdotike Athenon S.A.,

γ. ἡ δομὴ τῆς πρωτόγονης κοινωνίας, καὶ ἡ ἀπὸ αὐτὴν ἀπορρέουσα μορφή τῶν οἰκήσεων

Ἡ πρώτη μορφή τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας ἦταν ὁμάδες ἀτόμων πού περιφέρονταν στὰ δάση ἀναζητώντας τροφή,³ καὶ πού τὸ κατάλυμά τους ἦταν ὅπου ἐβρισκαν γιὰ τὴ νύχτα ἕνα ἀσφαλές μέρος στὰ δέντρα ἢ σὲ κοιλώματα τῶν ἐδάφους.⁴ Μιά τέτοια κοινωνία, σέ μορφή ἀγέλης, δὲν ξεχωρίζε συγγενικούς δεσμούς καὶ σχέσεις. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἀπὸ κείνη τὴν ἐποχὴ διαμορφώνονταν ὁ Λόγος, ἢ γλώσσα, πού περιεχεῖ τίς λέξεις τίς λεγόμενες «νηπιακές» (φθόγγους ἀρχέγονους), ὅπως τὰ λεγόμενα «ἐπιφωνήματα».⁵

Μὲ τὴν ἐργασία, πού χρησίμευσε στὸν ἄνθρωπο νὰ ἐπιβιώσει στὶς δύσκολες συνθήκες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δημιουργήθηκε καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ἐπικοινωνίας, τῆς συνεργασίας καὶ φυσικά καὶ τῆς ἐξελιγμένης γλώσσας. Ἡ ἀνάπτυξη, κατὰ συνέπεια, τῆς κτηνοτροφίας καὶ τῆς γεωργίας (πρῶτος μεγάλος καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας) ἀνάγκασε τίς ἀγέλες νὰ ἀναζητήσουν μόνιμη ἢ ἕστο ἡμιμόνιμη (νομαδική) κατοικία κοντὰ στὸ μόνιμο πλέον ἀγροτικὸ χῶρον παραγωγῆς. Παράλληλα, μέσα ἀπὸ διεργασίες συμπλοκές—ἐνστικτο αὐτοσυνητήσεως, παρατήρησης κ.ἄ.—ἀρχίζουν νὰ διαμορφώνονται οἱ συγγενικές σχέσεις μέσα στὴν ὁμάδα.

Σὲ πρώτη φάση, ἀπαγορεύεται ὁ γάμος γονιῶν τέκνων καὶ σὲ συνέχεια ἀδελφῶν, καὶ σχηματίζεται ἔτσι ἡ λεγόμενη «πουνάλουανή» οἰκογένεια. ὅπου μέσα στὴν ὁμάδα ὑπάρχουν δύο ὑποομάδες ἀνδρῶν-γυναικῶν πού μπορούν νὰ ἔχουν σχέσεις μεταξύ τους, καὶ πού τὸ χαρακτηριστικὸ τους εἶναι ὅτι δὲν εἶναι ἀδέλφια.

Ἀργότερα, ἀπαγορεύτηκε καὶ ὁ γάμος μεταξύ ἐξ-ἀδελφῶν. Αὐτὸ σημαίνει μιά σειρά κλάδων μέσα στὴν ὁμάδα, πού ξεχωρίζαν ἀπὸ τίς σχέσεις γεννῆσέως τους (ἀναφορικά μὲ τούς γονεῖς τους, ὥστε νὰ

Athènes 1977, ὅς πρὸς τὴ διερεύνηση τῆς προϊστορίας τοῦ ἑλλαδικοῦ χῶρου μὲς τῆς ἐτυμολογίας, καὶ πού Emile Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, ed. de Minuit, Paris 1969, ὅς πρὸς τούς θεσμούς γενικά τῶν «Ἰνδοευρωπαϊῶν» (βλ. βιβλιογραφικὴ ἀνάλυση).

3. Συλλεκτικὴ οἰκονομία. Ἡ κύρια παραγωγικὴ δραστηριότητα ἦταν ἡ συλλογὴ καρπῶν καὶ ριζῶν, ἐνῶ τὸ κυνήγι ἦταν εἰκαρμικὴ ἀπασχόληση.

4. J. Morgan, *Ἡ πρωτόγονη κοινωνία*, ἔκδ. Ἀναγνωστίδη, Ἀθῆναι 1960 (ἰ) (Πρώτη ἔκδ. ἀγγλ. 1923). Fr. Engels, *Ἡ καταγωγὴ τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους*. Ἐκδ. Σύγχρονη Ἐποχὴ, Ἀθῆναι 1975 (Πρώτη ἔκδ. Ζυρίχη 1884).

5. Παράδειγμα ἡ πθινή κραυγὴ συγκεντρώσεως: ai! – ai! (aj—aj) > ayō (ἄγιε!) (IE ρίζα ag<*ago=θῆθ, δηγγθ), σασσοκ. agami=ἄγο, ἐλαῦνω [Παράγωγες λέξεις:ἀγείρω=συναυθροίμαι, ἀγέλη, ἀγία, ἀγορά (=συνέλευση, συνάθροιση)]. Δὲς ἀκόμη G. Thomson, *Τὸ Προϊστορικὸ Αἰγαίον*, κεφ. XIV-2 κ.ἄ. γιὰ τὴν ἐργασιακὴ βάση τοῦ ρυθμοῦ, καθώς καὶ σχετικὸ ἄρθρο «Γλώσσα» τοῦ Γ. Κουρμούλη στὸν συμπληρωματικὸ τόμο «Ἑλλάς» τῆς *Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαίδειας*, κ.ἄ.

βρεθεί άν υπάρχει αδελφική ή εξαδελφική σχέση). Προφανώς, επειδή ο πατέρας ενός παιδιού δέν είναι δυνατό νά προσδιορισθεί μέσα στην πουλαουανή οικογένεια, ή άναφορά γινόταν μόνο στη μητέρα. Αυτό άποτέλεσε και τή βάση του Μητριαρχικού συστήματος,⁶ μέ τή δημιουργία του γένους.

Οί λέξεις που εκφράζουν αυτές τις κοινωνικές σχέσεις, είναι ή φυλή και τό γένος.

Η φυλή προέρχεται (ΛΑΕΓ, όμοια και στό ΕΛΑΕ) άπό τό φύω (άρχική σημασία γεννώ, παράγω, άναδίδω—προφανώς εξέφραζε τήν αύξηση, τήν άναπαραγωγή των μελών τής ομάδας). Η έννοια (και αυτό δείχνει τό πόσο άρχέγονη είναι) έχει τις ρίζες της στη σανσκριτική λέξη bhavati=είμαι (μέ μεταγενέστερη μεταφορική σημασία φθάνω, άποβαίνω, εύτυχώ). Η λέξη «είμαι», «ύπάρχω», άπό τήν παραπάνω ρίζα, έμφανίζεται σ' όλες σχεδόν τις ίνδοευρωπαϊκές γλώσσες—σανσκριτικά, παλαιά περσικά κ.ά. Είναι προφανής, αλλά και χαρακτηριστική, ιδιαίτερα στη άρχέγονη αυτή μορφή κοινωνίας και γλώσσας, ή συσχέτιση τής ύπάρξεως (είμαι) μέ τή δημιουργία-αύξηση, ή συγχώνευση των δύο έννοιών στη έννοια τής πρώτης κοινωνικής δόμαδας.

Η λέξη γένος (ΛΑΕΓ, ΕΛΑΕ), πού καθορίζει τή δομή τής κοινωνικής αυτής ομάδας, έχει πιο σαφή τήν έτυμολογία της, άπό τό γεννώ, πού κι αυτό προέρχεται άπό τό γίγνομαι (σανσκρ. g' an=γεννώ. ΙΕ *gene=γίγνομαι), μέ αντίστοιχους παράγωγους τύπους σ' όλες τις ίνδοευρωπαϊκές γλώσσες. Σ' αυτή τή φάση τής άρχέγονης κοινωνίας, ή διαμονή ήταν κοινή γιά όλη τήν ομάδα, τή φυλή ή τό γένος, σέ κοινό χώρο, μιά και οι σχέσεις ήταν κοινές. Έτσι, πάλι ή λέξη Φυλή δίνει στη συνέχεια (ή παράλληλα) λέξεις που εκφράζουν τή διαμονή, πού συνοψίζονται στό νόημα:

«όλη ή φυλή σέ ένα οικήμα»

Έτσι, έχουμε (ΕΛΑΕ και ΛΑΕΓ) στά παλαιά σκανδιναβικά (παλ-νοργ) τή λέξη bud (=διαμονή), στά ίρλ. both (=διαμονή, καλύβη), στά ούαλλικά (gallois) τή λέξη bod=οίκημα, όμοια στά λιθουανικά būtas και στά άλλβανικά buj.

Άπό μιά άλλη εξέλιξη, έχουμε άπό τήν ίδια ρίζα του φύω>φυλή, τό σανσκρ. bhuvana-m=κόσμος, και άπό αυτό τό γοθθ. bauan =κατοικώ και τό γερμ. bauen=οικοδο-

μώ, τό παλ-νοργ bua, άγγλ. σαξ. buan, παλ. γερμ. buan (=οικό), πού όλα τελικά προέρχονται άπό τήν ΙΕ *bheva - *bhu- (Πρβλ. τή μεταγενέστερη συσχέτιση κόσμος-κτίσις).

Παράλληλα, τήν ΙΕ *bhuol-, *bhu-ro (μέ τή μετατροπή του l>r) και *bhoul=φωλά άπό τις όποιες έχουμε τήν παλ. γερμ. bu (=δωμάτια, θάλαμοι, τμήμα), παλ. νοργ bur (=άποθήκη, διαμέρισμα γυναικών), άγγλ. σαξ. bur (=καλύβη).

Προφανώς, οι λέξεις αυτές άναφέρονται σέ μεταγενέστερη έποχή τής κατοικίας (δωμάτια κτλ.). Είναι όμως χαρακτηριστική ή καταγωγή τους άπό τή συγκεκριμένη ρίζα *bhu >(φύω>) φυλή.

δ. ή μεταλλαγή τής πόλεως στό γεναρχικό σύστημα

Μέ τήν πάροδο του χρόνου, τό κάθε γένος, ή κάθε ομάδα αύξανε σέ αριθμό προσώπων, και μοιραία οι αίματοσυγγενικοί δεσμοί τό διαρούσαν σέ μικρότερες ομάδες-γένη, ενώ τό άρχικό γένος άποτελούσε τή φυλή, και ή άρχική φυλή έπαιρνε πιά τό νόημα τής εθνότητας. Η οικογένεια άρχισε πιά νά χωρίζει όλο και περισσότερο και νά τείνει στη μόνη διμελή, αυτό όμως έγινε κυρίως μέ τό πέρασμα στό πατριαρχικό γένος.⁷ Άλλά και πριν άπ' αυτό, μέ τήν αύξηση πού είδαμε, σέ ένα χώρο έμειναν πολλές υποομάδες τής φυλής, τά γένη, και μοιραία ο χώρος χωρίστηκε σέ πολλούς, άλλάογα μέ τις υποομάδες αυτές μέσα στόν ίδιο οικισμό.

Η πρώτη έννοια τής λέξεως οίκος ήταν γένος, γενεά, φυλή, οικογένεια. [Foiikos μέ βάση τήν ίνδοευρωπαϊκή ρίζα *veik=κορμός, φυλή (ΕΛΑΕ) (δες άκόμη τή λέξη τριχάικες (=σέ τρεις φυλές διηρημένοι)].

Κατά ΛΑΕΓ, στό λατινικό ο vicus (<Foiikos) σημαίνει άκριβώς αυτό: «συστάς οικιών, χωρίων, συνοικισμός πόλεως», και προέρχεται άπό τήν ΙΕ *Voikos, sanskr. veca-h=οίκος <σανσκρ. vit θεμ. vic=διαμονή, οικία, πληθ. vica=h=γένος, οικογένεια, και vic-pat-i-h=άρχηγός του γένους, του οίκου, τής φυλής, ενώ στά ζενθ. vis=οικία, χωρίον, φυλή. (Σημειώνεται στό παραπάνω, ότι ή λέξη vicratiη πρέπει νά είναι ύστερότερη, άναφερόμενη στό εξέλιγμένο πατριαρχικό γένος.)

Μέ τήν παραπάνω πλέον διαμόρφωση του χώρου τής πόλεως σέ οικίες και οίκους—και εδώ φαίνεται άκριβώς ή ύστερότερη σημασία πού πήρε ή οικία (=σπίτι μεμονωμένης οικογένειας) άπό τον οίκο (ένδναιτήμα γένους)—δημιουργούνται και οι λέξεις που εκφράζουν τους επί μέρους χώρους. Μεγάλης σημασίας χώροι, πού άνταποκρίνονται σέ

6. Για τό θέμα αυτό, Fr. Engels, *op. cit.*, G. Thomson, *Τό Προϊστορικό Αίγαιο*, όπου γίνεται πλήρης και λεπτομερής άνάλυση, τόσο τής δομής τής άρχαίας κοινωνίας, όσο και των γλωσσολογικών τύπων συγγενείας σέ έκτενέστερα κεφάλαια (G. T., *op. cit.* κεφ. I, και του ίδιου, *Αισχόλος και Άθήναι*, κεφ. I-III).

7. Fr. Engels, *op. cit.*, G. Thomson, *op. cit.*

σημαντικές κοινωνικές ανάγκες τῶν χρόνων ἐκείνων, ὑπῆρξαν ἡ αὐλή καί ἡ ἀγορά, οἱ πρῶτοι κοινωνικοὶ χώροι συγκεντρώσεων τοῦ γένους, ὅπου ὅπως εἶναι γνωστό διεξάγεται ὅλη ἡ κοινωνικὴ ζωή: θρησκεία, οικονομικὴ ζωή, λήψη ἀποφάσεων, ιδιαίτερα στό μητριαρχικό καὶ ὀπισθόποτε καί στό πατριαρχικό, ἂν καί ἐκεῖ ἡ συνέλευσις τοῦ γένους ἀντικαθίσταται βαθμιαία ἀπὸ τῆ συνέλευσις τῶν προκρίτων (Δές στήν Ἰλιάδα ἡ τὴν Ὀδύσσεια τοὺς ἀντίστοιχους στίχους).⁸

Ἡ αὐλή (λατ. aula) προέρχεται (ΛΑΕΓ) ἀπὸ τὸ *αω, αημ=φυσῶ=ὁ χώρος ὁ γύρω ἀπὸ τὸ σπίτι πού βρίσκεται ἐκτεθειμένους στοὺς ἀνέμους (Πρβλ. τὸ μεσαιωνικὸ «λιακωτό»). Ἡ λέξις ὁμως εἶναι καί συγγενῆς τοῦ ἰαῦω (=ἀναπαύομαι), ἰαυθός (=κατάλυμα, φολεά) καί τοῦ *αῖω (=κατοικῶ). Ἀκόμη. ἔχουμε τὴν ΙΕ *auti > awth κτλ.

Ἀργότερα, στήν αὐλή καθιερώθηκε καί ἡ θρησκευτικὴ λειτουργία, ὅπου καί τοποθετήθηκε ὁ βωμὸς τοῦ Ἑρκείου Διός,⁹ αὐτὸ ὁμως ἀναφέρεται ἤδη στό πατριαρχικό (καί ἀναφέρεται ἤδη στόν Ὀμηρο, ἐνῶ ἀντίστοιχα στήν Κνωσὸ δὲν ὑπῆρχε ἱερὸ στήν κεντρικὴ αὐλὴ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴς Μυκηθες ἐπὶ παραδειγματι).

Ἀκόμη, ἡ λέξις ἐστία δὲν ἀναφέρεται στόν Ὀμηρο ἀπ'εὐθείας. Ὑπάρχει ἡ λέξις ἐσάρχη, πού σημαίνει ἀπλό χῶρο θεματιζόμενο (ζ 52,305), μαγειρεῖο (υ 123) καί ἐνίοτε θυσιαστήριο (ξ 420) καί ἄσλοιο (η 153). Ὅμοια, καί ἡ λέξις ἐφῆστιοι εἶχε σημασία «κινήσεως πρὸς τὴν ἐστία», πρὸς τὴν κατοικία ἢ τὴν πατρίδα. Ὁ Πανταζίδης (ΛΟ) ἀμφισβητεῖ τὴν σημασία τοῦ ἐφέστιου μὲ ρήματα ἀτσάσεως (Β 125 ἢ γ 234) καί δέχεται τὴν σημασία τοῦ «ἐλθῶν». Σὲ ἓνα δὲ μόνο στίχο (Ι 63) ὑπάρχει ἡ λέξις ἀνέστιος-ἄπατρις.¹⁰

8. ΟΛ: τὸ λήμμα βουλή, ἀγορή, ΛΑΕΓ: στά ἀντίστοιχα λήματα. Ὑπενθυμίζεται ὁ στίχος ἐπὶ παραδείγματι γιὰ τὴν συνέλευσις μπρὸς τὴς πύλες τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Πριάμου (παρὰ Προϊάμοιο θύρησιον). Πρβλ. στήν Παλαιὰ Διαθήκη ἀντίστοιχες περιπτώσεις π.χ. Ρουθ-Βοός (Ρουθ, κεφ. δ 1,2 καί 11), κ.ά. Γενικά, θά πρέπει νά ὑπομνησθεῖ ὅτι στά Ὀμηρικὰ Ἐπη ὑπάρχει ἀνάμειξη παλαιότερων καταστάσεων μὲ νεώτερες (ἀναμιγνύμενες ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους), ὅπως ἐπίσης καί σημεία στά ὅποια φαίνεται ἡ κατά τὴν ἐποχὴ τῆς συγγραφῆς τοὺς σύγχρονους τῶν καταστάσεων αὐτῶν (Γ. Κορδάτου, Νέα Προλεγόμενα εἰς τὸν Ὀμηρο, κ.ά.), ὅπως π.χ. οἱ στίχοι τῶν συγκρούσεων Ἀχιλλεῖα-Ἀγαμέμνονα, ἢ Ἀγαμέμνονα-Θηρέστῃ κτλ., ὅπου ἀμφισβητοῦνται τὰ δικαιώματα τοῦ βασιλέως, πού εἶναι πέρα ἀπὸ τὰ γενναρικά δικαιώματα, δηλαδὴ πού προέρχονται ἀπὸ πατριαρχικὸς θεσμὸς ἰδιοκτησίας.

9. Ἀπὸ τὸ ἔρκος, φράχτης, περιφραγμένη αὐλή.

10. Πρβλ. τὸ μῦθο τοῦ Θησῆα, πού βίαια κατέλυσε τὴς ἐλευθεσίας τῶν γενῶν στίς κώμες καί συγκεντρώσε τὴς ἐξουσίας στήν ἰσχυρότερη κεντρικὴ κόμη. Ἀνάλυση τοῦ παραπάνω γεγονότος, στόν G.Thomson, op. cit., κεφ.Χ.κ.ἔφ. Πρβλ. ἀκόμη τῆ

Πέρα ἀπ' αὐτὰ, καί ὁ Ameis (ΛΟ, ἐσάρχη) ἔχει τὴ γνώμη ὅτι στόν Ὀμηρο δὲν ἐθεωρεῖτο ἀκόμη ἱερὸς χώρος ἡ ἐστία. Προφανῶς, σὲ μιά τέτοια πιθανὴ περίπτωση οἱ παραπάνω στίχοι ἔχουν τὴν ἐρμηνεία πού δίνει ὁ Πανταζίδης, μερικοὶ δὲ ἀπὸ αὐτοὺς ἐνδέχεται νά εἶναι καί μεταγενέστεροι.

Ἄξιζε νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ λέξις ἐστία ἐτυμολογεῖται ἀπὸ τὸ *ves-ti (=οἰκία) (ΕΛΑΕ) ἢ *vosta (=τόπος διαμονῆς) (ΛΑΕΓ).

Παράλληλα, διαμορφώνεται ἡ ἔννοια τῆς ἀγορᾶς σάν λειτουργίας, ὅχι ὁμως ἀκόμη σάν ἔννοια χώρου συγκεκριμένου. Ἀγορά (=συνάθροιση, συνέλευση) γίνονται καί στήν αὐλή, ἀλλὰ καί ὅπου βρισκόταν τὸ γένος ἂν προέκυπτε ξαφνικὰ ἀνάγκη.

Ἡ λέξις ἀγορά προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀγείρω, συναθροίζω, ὀδηγῶ σὲ συνάθροιση, ΙΕ *ag-ago=ἄθῶ, ὀδηγῶ, σανσκρ. agami=ἄγω, ἐλαύνω. (Δές ὑποσημείωση κεφ. γ). Βασικά, σημαίνει τὴ συνέλευσις τοῦ γένους, τοῦ δήμου, σ' ἀντίθεση μὲ τὴν (ἀργότερα ἐμφανισθεῖσα) Βουλή τῶν γερόντων ἢ προκρίτων.

ε. ἡ ἀποσύνθεσις τοῦ γενναρχικοῦ συστήματος

Κατὰ τὴν ἀποσύνθεσις τοῦ πατριαρχικοῦ γενναρχικοῦ συστήματος τῆς τῆς ἐμφάνισις τῆς ἰδιοκτησίας καί τοῦ Κράτους, μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς δουλοκτησίας, ἡ πόλη ἀρχίζει καί παίρνει ἄλλη σημασία στόν παραγωγικὸ καί κοινωνικὸ χῶρο.

Ἐχει ἤδη συντελεστεῖ ὁ δεύτερος μεγάλος καταμερισμὸς ἐργασίας, καί ἔχει ἀποσπασθεῖ ἡ χειροτεχνία ἀπὸ τῆ γεωργία καί τὴν κτηνοτροφία, ὑπάρχει ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, καί ἐμφανίζεται ἡ ἀντίθεση πόλεως-ὑπαίθρου. Ἡ «πόλη» εἶναι πιά ξεχωριστὸς κοινωνικὸς σχηματισμὸς, διάφορος ἀπὸ τὸ «χωριό», μὲ διαφορετικὴ θέσι στήν παραγωγικὴ καί κοινωνικὴ διαδικασίαν. Ἀσκεῖ τὴς πῖο ἐξελιγμένες οἰκονομικῆς λειτουργίες, τῆ χειροτεχνία, τὸ ἐμπόριο, ἀσκεῖ τὴ διοίκηση, ἐκπροσωπεῖ τὸ Κράτος, τὸ στρατό, τὴν ἐξουσία. Ἡ γνωστὴ «ἀντίθεση πόλεως-ὑπαίθρου» ἔχει κάνει μόνιμα πιά τὴν ἐμφάνισις τῆς στήν Ἱστορία.

Τὴς νέες αὐτὲς καταστάσεις ἐρχονται νά καλύψουν νέες λέξεις, καί οἱ παλιές διαφορίζουν τὴν σημασία τους.

Ἡ λέξις ἄστυ ἀρχικά σήμαινε ἄπλως τὴ διαμονὴν, ἀπὸ τὴν ΙΕ *ves (θεματικὴ βάση aves=διαμένειν), τὴν ἴδια ρίζα αυ-τοῦ ἰάω (=ἐπαυαύομαι, διαμένω). Ἀρχαιότερος τύπος Φαυστου<σανσκρ. vāstu, vastu, vasati =διαμῶνῃ, κατοικία, διαμένειν, οἰκεῖν, γοτθ.visam=

συγκέντρωση τῶν κομῶν στή Ρώμη ἀπὸ τὸ μυθικὸ Ρομύλο, (Παυσ. Κορ. XV-5, Πλουτ. Θησ. 24, Θουκ. Β15, Ἡρόδ. Κλειῶ 96-98 κ.ά).

διαμένει, παλ.γερμ. wist (=οίκηση), λατ. vesta (=έστια). Πρβλ. την έτυμολογία της λ. έστια. Τώρα όμως, ή λέξη άστυ πήρε τή σημασία της πόλεως που βρίσκεται σ' αντίθεση με τόν γύρω άγροτικό χώρο. "Ετσι, εμφανίζονται νέες λέξεις, αυτές είναι ή κόμη και ή οϊη, που πρέπει να σημειωθεί ότι δέν υπάρχουν στόν Όμηρο.

Η κόμη σημαίνει τώρα χωριό άτειχιστό (ΛΑΕΓ) ή προηγούμενη ρίζα της ήταν από τήν Ιε qo (i) ma<ρίζα *qoi=συναθροίζομαι.

Αντίστοιχα, ή πόλις, που εμφανίζεται και στόν Όμηρο, αλλά με τήν άρχική έννοια του φρουρίου, του κάστρου (ΛΟ) (πτολίζω=κτιζώ τείχος Η 453, οϊκίζω Ι 217) και προέρχεται από τό σανσκρ. pur, puri-h =φρούριο, άκρόπολη (ΛΑΕΓ), λιθ. pilis, λετ. pils από τήν ΙΕ *polis (κατά Walde-Pokorny), παίρνει τώρα τή σημασία του άστικού χώρου.

Ακόμη, για τά χωριά υπάρχει ή λέξη οϊη με άρχική σημασία χωριό, κόμη, ουαί(=φυλές) <*oia (ΕΛΑΕ). Κατά ΛΑΕΓ, οϊη<*ω Fia, *ω Fa=κοινότητα, φυλή. Άλλά και από τό οϊος=μόνος «πειθή οϊ κάτοικοι τών κομών και τών χωριών δέν κατόικον έν οικία συνεχεώς» (ΛΑΕΓ), ως εις τάς πόλεις άλλα σποράδην» (ΛΑΕΓ), και έτυμολογείται από τό οϊος (κυρρ. οϊFos), ζενδ. aena. (πρβλ. π.χ. τό τοπωνύμιο Οϊνόη).

στ. μεταγενέστερες έννοιες τών παλιών λέξεων

Τέλος, θά πρέπει να αναφέρουμε τίς μεταγενέστερες σημασίες τών παραπάνω λέξεων, στά ύστερότερα κοινωνικά συστήματα, π.χ. τής κλασικής άρχαιότητας, μέσα άκριβώς από τή μεταβολή τών κοινωνικών συνθηκών.

Από τίς προηγούμενες λέξεις, ή φυλή, τό γένος και ό οίκος, όταν διελύθη ή γενεαρχική κοινωνία και οϊ αίματοσυγγενικοί δεσμοί άντικαταστάθηκαν με δεσμούς ιδιοκτησίας γής (μεταρρύθμιση Σδλώνα και κυρίας Κλεισθένη¹¹), πήραν πιά τήν έννοια άρχικά του «άθροισματος άνθρώπων ήνωμένων διά τής έν τω αυτώ τόπω συνοικίσεως» (ΛΑΕΓ), τελικά δέ τής έθνότητας, ή δέ «γένος» και «οίκος» κράτησαν ως ένα βαθμό τήν αίματοσυγγενική σχέση (γενιά, σπίτι, τζάκι). Ταυτόχρονα, από τόν οϊκο δημιουργήθηκαν λέξεις για τό ένδιάιτημα τής οϊκογένειας, κατοικία¹²

(πρβλ. επίσης και «οϊκογένεια»-γενιά ενός σπιτιού), οϊκισμός (=άθροισμα οϊκων) κ.ά. Παράλληλα, ή πόλις επεκτάθηκε στο χώρο κυριαρχίας της, στήν ύπαιθρο, και σήμαινε όλη τήν «Πολιτείαν», τό Κράτος, ένθ τό άστυ κράτησε τήν έννοια τής «πόλεως» σέ αντίθεση με τήν «κόμη», τό χωριό. Τέλος, ή άγορά, με τήν ανάπτυξη πιά τών έμπορευματικών σχέσεων, πήρε και τή δεύτερη σημασία της, του χώρου έμπορίας (> άγοράζω).

ζ. μερικά συμπληρωματικά¹³ στοιχεία πάνω στη μεθοδολογία τής έρευνας και μερικά γενικά συμπεράσματα

1. Θέμα Ινδοευρωπαϊκών φυλών και προελληνικό ύποστράματος (ή ύποστρωμάτων)

Τό αντικείμενο τής μελέτης είναι ή εξέλιξη τής έννοιας τής οϊκήσεως σέ παράλληλη άντιστοιχία με τήν εξέλιξη τής κοινωνικής δομής, και αυτό με τή βοήθεια τής εξέλιξεως τών σχετικών λέξεων.

Έτσι, ή μελέτη άκολουθεί τήν εξέλιξη τών λέξεων, και αυτό προφανώς μπορεί να γίνει βασικά μέσα σέ μία γλωσσική οϊκογένεια (στή συγκεκριμένη περίπτωση τήν ΙΕ, και ειδικότερα τήν έλληνική γλώσσα). Σέ έπικουρική βάση χρησιμοποιούνται λέξεις που άνήκουν στήν ΙΕ αλλά σέ άλλες γλώσσες τής (κυρίως ή έπιβεβαιώνει τής εξέλιξης στους άλλους κλάδους τής ΙΕ), και όρισμένα δάνεια από άλλες γλωσσικές ομάδες, έφόσον είναι γνωστά, όπως τό άμφιβητούμενο (; έτρουσικό) urbs, κ.ά.

Μ' αυτή τή λογική, δέν άφορά τή μελέτη ή όποια σχέση τών ΙΕ με τούς Προέλληνες, αλλά ή εξέλιξη τών λέξεων μέσα στήν ΙΕ σάν έκφραση τών κοινωνικών/πολεοδομικών εξέλιξεων, άνεξάρτητα από τό χώρο μέσα στόν όποιο στή συγκεκριμένη στιγμή βρίσκονται οϊ ΙΕ (στήν άρχική τους κοιτίδα, έν μεταναστεύσει, ή στόν έλλαδικό χώρο).

Παραμένει βέβαια τό πρόβλημα τής άποδεικτικής εικονογραφίσεως με συγκεκριμένα σχέδια οϊκισμών. Έγινε προσπάθεια (έπειδή προσωπικά ό συγγραφέας δέν είχε άμεσα στήν κατοχή του σχέδια από καταυλισμούς και άρχαιολογικά εθρήματα τών ΙΕ φυλών) να καλυφθεί τό κενό με συγκριτική παράθεση οϊκήσεων φυλών (πολλές φορές προελληνικών) που, κατά τούς νόμους τής κοινωνικής εξέλιξεως, ήταν στίς ίδιες φάσεις με τά ΙΕ φύλα.

11. Fr. Engels, *op. cit.*, G. Thomson, *Τό Προϊστορικό Αίγαίο* κ.ά.

12. Είναι χαρακτηριστική ή μεταβολή τών λέξεων στη λατινική γλώσσα, όπου, όταν πιά ή κατοικία περιήλθε στή άτομική ιδιοκτησία, έγινε «κτιμα» και «κυριαρχία» του άτόμου. Έχουμε έτσι τή λέξη που έκφράζει τό κτήριο τής κατοικίας από τό ρήμα habito (=έχω, κατέχω)>habitatio=οίκησης, κατοικία (άλλα και έννοικιον) (F. Gaffiot, *Dictionnaire Illustré Latin-Français*. Libr. Hachette, Paris 1934). Πρβλ. τή μεταβολή του άγροτικού χωρα-

φιού: από «κλήρος» (που έκφράζει τήν προσωρινή διανομή με κλήρο τής κοινής γής) «κτήμα» (κατεγμένο, ιδιοκτήτο).

13. Ο γράφων θά ήθελε σ' αυτό τό σημείο να ευχαριστήσει τόν καθηγητή κ. Μ. Σακελλαρίου για τίς πολύτιμες παρατηρήσεις που έκανε στή μελέτη, και που βοήθησαν στή διευκρίνιση βασικών θέσεων. Οϊ επιφυλάξεις του κ. Σακελλαρίου άποτελούν για τών γράφοντα άντικείμενο μελλοντικής διερευνήσεως.

2. Τὸ θέμα τῆς χρονολογήσεως

Οἱ γλωσσολογικὲς μελέτες (Frisk, Walde-Pokorny, Boisacq, Curtius) δέν χρονολογοῦν τίς λέξεις (πότε δηλαδὴ ἦταν ἐν χρήσει ἡ *IE *ueik* καί πότε ἡ ἑλληνικὴ *Foikos*, ἐπὶ παραδείγματι).

Γενικά, μπορούμε νά ἔχουμε συμπεράσματα σέ πολύ εὐρῆα φάσματα, ἀπό τίς χρονολογίες ἐλεύσεως στόν ἑλλαδικό χώρο, ἢ διελύξεως ἀπό τίς ἐνδιαιμεσες περιοχές, καί ἀπό τήν ἀπόσπαση τῶν διαφόρων κλάδων τους, π.χ. Ἀρμενίων, Τοχάρων κ.ά.

Ἔτσι, εἶναι προφανές ὅτι οἱ ἑλληνικές καί πρωτοελληνικές λέξεις ἀφοροῦν τίς τελευταῖες φάσεις τῆς ἐξελίξεως τῆς ἑλληνικῆς *IE*, ἐνῶ οἱ ὑποθ. *IE* ριζές *R πιθανόν (ἢ προφανῶς) ἀφοροῦν τῇ φάσει πού ἦταν οἱ *IE* στήν κοιτίδα τους, πρὶν δηλαδὴ ἀρχίσει ἡ διάσπαση καί μετανάστευση.

Ἀπό ὅσο τουλάχιστον εἶναι γνωστό, ἔχουμε δύο ἀκράια γνωστά στοιχεῖα:

— στή φάση τῶν *IE* ριζῶν *R ἔχουμε σίγουρα μητριαρχικό σύστημα ἢ τό πολύ-πολύ μητριαρχικό σέ ἀποσύνθεση. Καί στίς δύο περιπτώσεις οἱ οἰκίσεις, σάν ἐποικιοδόμημα τῆς οικονομικῆς καί κοινωνικῆς βάσεως, ἐρχονται πίσω μέ φάση ὑστερήσεως.

— στήν ἐλλαδική γνωστή φάση (Μυκηναῖον) ἔχουμε σίγουρα πατριαρχικό σύστημα. Οἱ κοινωνικές δομές ὅμως εἶναι μέ δύο προεκτάσεις:

I. Κατάλοιπα προηγούμενης δομῆς-κοινωνικό σύστημα (ὑπολείμματα μητριαρχικῶν θεοτήτων στή θρησκεία καί κοινωνικῶν δομῶν κοινοκτημοσύνης στήν οἰκονομία).

II. Ἐμφανίσεις ἐπομένης δομῆς-δουλοκτητικό σύστημα.

Αὐτό εἶναι φυσικό, γιατί

I) πρῶτα-πρῶτα δέν ὑπάρχουν στεγανά καί ἀπόλυτα ὄρια μεταξύ τῶν κοινωνικῶν ἐξελίξεων,

II) ὑπῆρχε μεγάλη ἀνάμιξη τοῦ προελληνικοῦ ὑποστρώματος πού (σχεδόν) σίγουρα ἦταν τήν ἐποχὴ τῆς ἐλεύσεως τῶν *IE* μητριαρχικό-πιθανῶς ἐξαιρέσει τῆς Κρήτης, παρ' ὅλες τίς πλούσιες ἐπιβιώσεις μητριαρχικῶν στοιχείων (κυρίως *στά ἐποικιοδομήματα*-θρησκεία-καί λόγω τῆς ὁμαλῆς ὡς τότε ἐξελίξεως),

III) τέλος, τό πατριαρχικό σύστημα δέν εἶναι αὐτοτέλες, ἀλλά μεταβατικὴ περίοδος τοῦ γεναρχικοῦ (πρωτόγονου κοινοτικοῦ) στό δουλοκτητικό.¹⁴

Μέ βάση τίς παραπάνω σίγουρες ὑποθέσεις (σταθερά σημεῖα), μπορούμε νά δοῦμε π.χ. τόν *ueik > *Foikos σάν φυλῆ-γένος-πόλις καί τόν *Foikos*

> οἶκος σάν οἰκιστικό συγκρότημα πατριᾶς, ἐπὶ παραδείγματι, ἂν δεχθοῦμε τήν κατά τούς γλωσσολόγους ἔννοια τῆς ρίζας *ueik σάν «φυλῆ», «κορμός» (ΕΛΑΕ, λήμμα τριχάκες, βλ. ἀκόμη Benveniste, τ. I, σελ. 310, Thomson, *Τὸ Προϊστορικό Αἰγαῖο*, σελ. 69 κ.ά).

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο χρονολογήσεως, πού μπορεῖ συγκριτικά καί σέ συνδυασμό μέ ἄλλα νά μᾶς δώσει συμπεράσματα, εἶναι ὁ *Ομηρος, ἂν δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἀπουσία ἀπό τούς διασωθέντες ὁμηρικούς στίχους λέξεων πού θά ἔπρεπε νά εἶναι σέ κοινὴ χρήση, ὅταν ἦταν σέ χρῆση (ὅπως ἡ κόμη), σημαίνει καί τήν πραγματικὴ ἀνυπαρξία τῆς λέξης, ἢ τό πολύ τὴ λανθάνουσα ὑπαρξὴ τῆς. Ὅπωςδήποτε δηλαδὴ τήν ἀνυπαρξία ἢ λανθάνουσα ὑπαρξὴ τῆς ἐννοίας τῆς.

Στήν περίπτωση τῶν ὁμηρικῶν λέξεων θά μπορούσε κανεὶς νά περιλάβει καί τά μυκηναϊκά τῆς γραμμικῆς Β.

Προφανῶς, σέ περιπτώσεις ἀντιφάσεων θά πρέπει νά ἐρευνηθεῖ ἡ πιθανότητα μεταγενεστέρων προσθηκῶν στά *Ομηρικά Ἔπη, τοῦ 8ου ἢ καί 6ου π.Χ. αἰ. Τέτοια περίπτωση ὅμως ὡς πρὸς τήν *κόμη* δέν ὑπῆρξε. Προφανῶς, ἡ ἔννοια *γο(ί)μα* ἐνυπῆρχε στήν *IE*, ὅπως καί στούς μεταγενεστέρους κλάδους τῆς (ΑΔΕΓ), χρησιμοποιοῦντο ὅμως μετὰ τόν «*Ομηρο*»-«*Θῆσα*», ὅταν ἀκριβῶς χρειάστηκε ἄλλη λέξη γιὰ τό «χωριό» καί ἄλλη γιὰ τήν «πόλη».

3. Μερικά γιὰ τὴ λατινικὴ ὀρολογία: *urbs, civitas, vicus*

Βασικὴ ἀρχὴ εἶναι καί ἐδῶ ἡ ἴδια: μιὰ δεδομένη καί γνωστὴ κοινωνικὴ ἐξέλιξη, πού δημιουργεῖ ἀνάλογες οἰκίσεις, καί φυσικά ἀνάλογες λέξεις. Ἔτσι, ἔχουμε τὴ φάση τοῦ ἀνοχύρωτου οἰκισμοῦ-γένους, τὴ φάση τοῦ ὀχυρωμένου κεντρικοῦ οἰκισμοῦ, πού ἐπαυξάνει λόγω τῆς ὀχυρώσεως καί τῆς θέσεώς τοι τῆς σημασίας του καί τελικά καθιερώνεται σάν ἔννοια τῆς κατ' ἐξοχίαν οἰκίσεως, τῆς πόλεως.

Σύμφωνα μ' αὐτὰ, ἔχουμε:

— κατά τόν Walde, μιὰ ἐκδοχὴ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τήν *IE *uwr his* (=περιφραγμένος χώρος)

— κατὰ τόν Ullrich (μετ. Κουμανούδη) ἀπὸ τό *orbo* ἄνωγιστοῦ ἐτυμολογίας πού σημαίνει διανοίω ἀλλάκα, τάφορο γύρω ἀπὸ τήν πόλη, τειχίζω (βλ. Benveniste, *op. cit.*, τ. I, σελ. 167. Gaffiot, Πρβλ. Πλουτ. Ρωμύλος κ.ά).

Παράλληλα, πρέπει νά ἀναφερθεῖ ἡ *pagus* (>*pagis*)=φυλῆ, καί περιφέρεια τῆς φυλῆς, χώρα. Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἔννοια ὑπῆρχε στούς ἱστορικούς χρόνους, ὄχι στὴ Ρώμη, ἀλλὰ σέ γεναρχικούς λαούς, ὅπως στούς Κέλτες, γιὰ

14. Αὐτό πού κατά τήν πολιτικὴν οἰκονομία ὀνομάζεται «κοινότητα τοῦ χωριοῦ» σάν μεταβατικὴ βαθμίδα μεταξύ ἀποσυνθεμένου πατριαρχικοῦ γένους καί δουλοκτητικῆς κοινωνίας.

τους όποιους και αναφέρεται (Caesar. *De bello gallico*, κεφ. VI 23). Πρβλ. αντίστοιχα στά έλληνικά τή «Δήμος» = άρχικά «Χώρα».¹⁵

4. *Η μεταβολή του πλάτους της έννοιας στό «οίκος» και «πόλις»*

Παρατηρούμε ότι τό πλάτος και ή σημασία άμφοτέρων τών λέξεων μεταβάλλεται σέ στενώτερες ή πλατύτερες έννοιες. Αυτό είναι φυσικό, έφ' όσον οι έννοιες πού περιγράφουν, στενεύουν ή πλαταίνουν τή σημασία τους. Έτσι, όταν ή οικογένεια πού κάλυπτε άρχικά όλη τήν ομάδα (συλλογική οικογένεια) περιορίστηκε στή μόνιμη διμελή (ζευγαρωτή), τότε και ή αντίστοιχη λέξη πήρε τήν άνάλογη σημασία:

Αντίστοιχα και στό αντίθετο παράδειγμα, όπου ή όχυρωμένη Κώμη γίνεται ή κατ' έξοχήν οικηση και, τέλος, εκφράζει στό σύνολό της και καθολικά τήν κοινωνική συσσωμάτωση της έποχής:

15. Από τό δαίτομα = μοιράζω, όπου και ό Thomson βασίζει τήν ύπαρξη κοινοκτημοσύνης στή γή (G.T., *op. cit.*, κεφ. VIII-X).

Μπορεί άκόμη χαρακτηριστικά νά σημειωθεί ή περίπτωση της εξέλιξης της λέξεως «πόλις» στό λαβικά (gorod, grad) πού άκολουθεί τήν καταγωγή της έννοιας της πόλεως.

Από τήν ΙΕ *ghortos > έλλ. χόρτος, λατ. hortus, πού σημαίνει (ΛΑΕΓ και ΕΛΑΕ): «περιπεφραγμένος τόπος, περίβολος, αυλή, τόπος βοσκής». Προφανώς στό νομαδικά, κτηνοτροφικά φύλα τών στεππών, οι οικήσεις αυτές ήσαν και οι πρώτοι πυρήνες «πόλεων». Έτσι, έχουμε σέ μιά σειρά λαών, τήν εξέλιξη σέ έννοια «πόλεως», ενώ σέ άλλη, όπου ή πόλη κυρίως προήλθε από τίς όχυρές οικήσεις (rur-i > rilis > πόλις), εκεί ό *ghortos εξέλιχθηκε άπλά σέ «κήπο».¹⁶

16. *gh. āghor-to, *ghor-dho > σανσκρι. gher = περιλαμβάνω

άρχ. έλλ. χόρτος = περίβολος, μάνδρα (Λ774. Ω640, «αύλης έν χόρτω», =αύλης μέ περίφραγμα, αυλόγυρος)

φουγ. gordum = πόλη (Manegordum=ή πόλις του Manes, Γόρδιον κτλ.)

άλβ. gard-i = αίμασία, φράκτης λατ. hortus = περίβολος, κήπος

ίσοσ γεττ. gurtas=άκρόπολη έκκλ. σλαβ. gradu = πύργος, πόλις, κήπος.

κελτ. gorto, v. βρετ. garz, gall. garth

άρχ. ίρλ. gort = σπαρμένη γή, καρπός

λίθ. gardas = μάνδρα, περιφρ. τόπος (γοτθ. gards = οικία)

άρχ. γερμ. garto = κήπος (v. γερμ. Garten, άγγλ. garden, κτλ.)

σλαβ. grad, gorod = πόλις gorodba=περιφραξη, gradskij=άστικός (Πρβλ. περσ. guird =κυκλ. περιφραξη)

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΣ

ΛΟ=Λεξικόν Όμηρικόν υπό Ι. Παναζίδου κατά τό Γερμανικόν του Κρουσίου μετά προσθηκών και συμπληρώσεων. Αθήναι 1898, φωτότ. επανέκδοση έκδ. Ι. Σιδέρη.

ΕΛΑΕ=Ετυμολογικόν Λεξικόν της Αρχαίας Έλληνικής. JB. Hofmann (Μόναχον 1950) εξέλιγνισθέν υπό Α. Παπανικολάου, Αθήναι 1974.

ΛΑΕΓ=Λεξικόν της Αρχαίας Έλληνικής γλώσσης Ι. Σταματάκου. Έκδ. Φοινίς. Αθήναι 1972 (1η έκδ. 1949).

Συντμήσεις βλέπε εις ΛΑΕΓ. Οι κυριότερες από τίς αναφερόμενες στό παρόν.

- άγγλ.-σαξ. = άγγλοσαξονικά
- γοτθ. = γοτθικά
- ζενδ. = ζενδικά
- ΙΕ ή *R = ίνδοευρωπαϊκά
- κυπρ. = κυπριακά
- λατ. = λατινικά
- παλ. γερμ. = παλαιά γερμανικά
- παλ. πορτ. = παλαιά σκανδιναβικά
- παλ. περσ. = παλαιά περσικά
- σανσκρι. = σανσκριτικά

Στό παρόν, αναγράφεται άπλοποιημένα ή φθογγολογική σύμμανση (π.χ. a, a. á, ü, ü κτλ.): γιά ειδικές γλωσσολογικές παρατηρήσεις θά πρέπει νά ανατρέξει κανείς στό άνάλογα συγγράμματα. Ας σημειωθεί ότι τό ΛΑΕΓ και ΕΛΑΕ χρησιμοποιούν ήδη διαφορετικό σύμβολισμό, π.χ. μ=ν κτλ.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(ἐκτός ἀπὸ τὰ ἀναφερόμενα στὴν Ἱστορία τῆς Πολιτοδομίας)

A. Ἱστορία-Κοινωνιολογία

1. Emile Benveniste. *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, Ed. de Minuit, Paris 1969.

Ἰδιαίτερα, τόμ. I, βιβλ. 3. Les status sociaux-κεφ. 2. Les quatre cercles de l'appartenance sociale (σελ. 293 κ. ἐφ.) ἀναλύει ἀπὸ κοινωνιολογικῆς πλευρᾶς τὶς λέξεις Foikos, κῶμη, πόλις κ.ά. καὶ κεφ. 6 Cités et communautés (σελ. 363 κ. ἐφ.), ὅπου ἀναλύει τὶς λέξεις πόλις καὶ urbs.

2. Fr. Engels, *Ἡ καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ κράτους*. Ἐκδ. Σύγχρονη Ἐποχὴ, Ἀθήνα 1975 (πρῶτη ἐκδοσις στὰ γερμανικά 1884).

Ἰδιαίτερα τὸ κεφ. II. Ἡ οἰκογένεια (σελ. 32 κ. ἐφ.), ὅπου ἀναλύει τὶς πρῶτες δομὲς καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς οἰκογένειας, τὶς πρῶτες συσσωρεύσεις γενῶν (σελ. 54) σὲ συσχέτιστο μὲ τὴν κατοικία (σελ. 65 κ. ἐφ.), καὶ τὴ γένεση τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους (σελ. 118 κ. ἐφ.).

3. Γ. Κορδάτου, *Ὀμηρος καὶ Ὀμηρικὰ ἐπη*, Εἰσαγωγή στὴν ἐκδοσις τῆς *Ὀδύσσειας*, ἐκδ. I. Ζαχαρόπουλου, Ἀθήνα 1939. Ἐκδ. ἐπιρρημένη *Νέα προλεγόμενα στὸν Ὀμηρο*, Ἀθήνα 1940 καὶ β' ἐκδ., Ἀθήνα 1956.

Ἰδιαίτερα τὸ κεφ. Δ'. Ἡ κοινωνία τῶν Ἀχαιῶν (σελ. 92). Τὰ προχαϊκὰ καὶ ἐξωελλαδικὰ στοιχεῖα τῶν Ἐπῶν (σελ. 276), ὅπου ἀναφέρεται στὶς διαφορὲς πόλεις-ἄστυα, κ.ά.

4. J. Morgan, *Ἡ προϊστορική κοινωνία*. Ἐκδ. Ἀναγνωστίδη, Ἀθήνα (πρῶτη ἐκδοσις στὰ ἀγγλικά 1923).

Ἰδιαίτερα στὸ κεφ. Α τοῦ πρώτου μέρους, Παλαιολιθικὴ Ἐποχὴ (σελ. 69), κεφ. Α τοῦ Β' μέρους (σελ. 215) Ἡ Κατοικία, κ.ά.

5. L. Morgan, *Ancient Society - or Researches in Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*, Mc. Millan and Co, London 1877. (Ἑλλ. μετ. ἐκδ. Ἀναγνωστίδη, Ἀθήνα 1978).

Τὸ θεμελιώδες ἔργο τοῦ L.M. ποῦ ἀναλύει τὴ δομὴ τῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὴν ἀγέλη στὴν κλασικὴ ἐποχὴ, τὰ γενναρικά καθεστῶτα τόσο τὸν πρῶτογενῶν λαῶν ὅσο καὶ τοῦ ἀθηναϊκοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ γένους, κ.ά.

6. M. Sakellariou, *Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne*, Ekdotike Athenon S.A., Athènes 1977.

Γενικά ἀπὸ πρὸς τὸ θέμα τῶν «προελλήνων» καὶ τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν φύλων στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο.

7. G. Thomson, *Αἰσχόλος καὶ Ἀθήνα*. Ἐκδ. Ὀριζόντες, Ἀθήνα 1956 (πρῶτη ἐκδοσις στὰ ἀγγλικά 1941).

Ἰδιαίτερα τὸ κεφ. III (ἰδιοκτησία) κ.ά. καὶ τὰ γενναρικά κεφάλαια περὶ τῶν πολιτειακῶν θεσμῶν (Ἡ τωρνανία, Ἡ δημοκρατία κτλ.).

8. G. Thomson, *Τὸ Προϊστορικό Αἰγαῖο*, Ἐκδοτικὸ Ἰνστιτούτο Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1956 (πρῶτη ἐκδοσις στὰ ἀγγλικά 1949).

Ἰδιαίτερα τὸ κεφ. II. Ἡ συγκριτικὴ μελέτῃ τῆς ἔθνομολογίας καὶ τῆς Ἀρχαιολογίας (σελ. 11), τὸ κεφ. IV-3 Ὁ οἶκος (σελ. 69), τὸ κεφ. VIII (Ἡ Γῆ), καὶ τὰ γενναρικά κεφάλαια περὶ κοινωνικῶν θεσμῶν, μητριαρχίας κτλ., ὅλο τὸ κεφ. X, Ὁ σχηματισμὸς τῶν πόλεων (σελ. 246 κ. ἐφ.) κ.ά.

B. Λεξικά καὶ ἐτυμολογικά λεξικά

1.E. Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue Grecque*, Heidelberg-Paris 1938 (ἀνατ. Heidelberg 1950).

2. P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue Grecque. Histoire des mots*, Paris 1968 κ. ἐφ.

3. Crusius (μεταφρ. I. Πανταζίδου), *Λεξικὸν Ὀμηρικόν*, Ἀθήνα 1898 (ΛΟ).

4. G. Curtius, *Grundzüge der griechischen Etymologie*, 4 Aufl. Leipzig 1873.

5. F. Gaffiot, *Dictionnaire Illustré Latin-Français*, Libr. Hachette, Paris 1934.

6. I. Hoffmann, *Ἐτυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς*, ἐξελληνισθὲν ὑπὸ Α. Παπανικολάου, Ἀθήνα 1974 (Γερμ. ἐκδοσις Μόναχον 1950) (ΕΛΑΕ).

7. I. Σταμιτάκου, *Λεξικὸν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήνα 1949, β' ἐκδοσις, ἐκδ. Φοινῆ, Ἀθήνα 1972 (ΛΑΕΓ).

8. H. Ulrich (μεταφρ. Στ. Κουμνοπούδη), *Λεξικὸν Λατινοελληνικόν*, Ἐκδ. Α. Φέξη, Ἀθήνα 1901.

9. A. Walde, *Etymologisches Wörterbuch der Lateinischen Sprache*, 2 Aufl. Leipzig.

10. A. Walde (Ausg. J. Pokorny), *Vergleichendes Wörterbuch der Indogermanischen Sprache*, Leipzig 1926.

11. Fr. Miklosich, *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Vindobona (Wien), 1865.

Στὰ ἀνωτέρω ἐτυμολογικά ἢ κοινὰ λεξικά, τὰ λήμματα ποῦ ἀναφέρονται στὴ μελέτῃ. Ἰδιαίτερα στὸν Gaffiot τὰ λήμματα urno, urbs, urnum καὶ urbium, στὸν Curtius οἱ ρίζες ἢ λέξεις πόλις, οἶκος, ἄστυ, κῶμη (<-κεῖ-), δέμο κ.ά., καὶ στοὺς Walde-Pokorny οἱ ρίζες pl>*polis, dem>δέμο, ped>πεδῖον>(oppidum), uik-, uiko-> οἶκος, ues-> ἄστυ, kei-> κῶμη κ.ά.

12. M. Ventris-J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge University Press, 1959 (β' ἐκδ.)

Ἰδιαίτερα στίς λέξεις a-ko-ra (= agora, ἀγορῇ) wa-to (Wastos, Φαστός), watu (=wastu, Fastu) wo-i-ko-de (=woikon-de, Foikon-de) κ.ά. μὲ τὶς ἀντίστοιχες μεταγραφὲς πινακίδων καὶ ἀναλύσεις ἐρμηνεῖς.

Πρώτη ομάδα σχημάτων

Ό ένιαίος χώρος της φυλής και του γένους

Πρώτη ομάδα σχημάτων. Ό ένιαίος χώρος της φυλής και του γένους στην εξέλιξη του.

A1. Υποθετική σπηλιά και ή περιοχή της (1. έπνος, 2. πυρά, 3. λατρεία (;) 4. κατασκευή εργαλείων. 5. δάσος, περιοχή συλλογής τροφής και κυνηγιού, 6. λίμνη ή ποταμός, περιοχή άλιείας, 7. καλλιέργεια γης ή άπλή συλλογή καρπών (βλ. Γ. Σαρηγιάννη, *Η έννοια και λειτουργία της πόλεως*, εκδ. ΣΠΕ/ΕΜΠ, Άθήναι 1977).

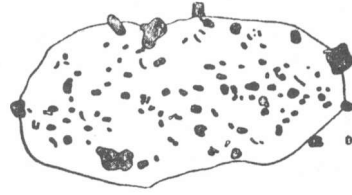
A2. Το «δρυγμα». Νεολιθικά «δρυγματα» Άθηνών, στη στοά του Εύμένη (Levi A.S. Atene 13-14, 1930-31). Παρόμοια έχουν άνασκαφεί στην κεντρική και ανατολική Εύρώπη κ.ά. (Κοστιόνκι Ι, στόν Δόν, Βολόσοβα στην περιοχή Βόλγα-Όκά, κτλ.)

A3. Η συλλογική κατοικία «δρυγμα» του Κοστιόνκι Ι. (1. έστίς, 2. άποθήκες και λάκκοι για οικιακή χρήση, 3. μεγάλα κόκκαλα από ζώα). Οι διαστάσεις της είναι 35x16 μέτρα περίπου. Παγκ. Ιστορία Ακαδημίας Έπιστημών ΕΣΣΑ.

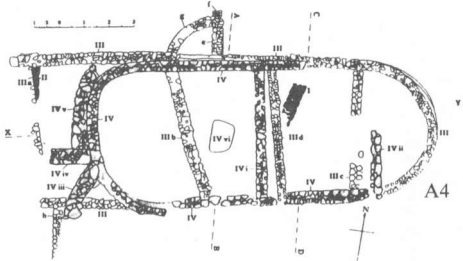
A4. Η συλλογική μεγάλη καλύβα. Άντισσα (Lamb. B.S.A. 32-1931, σελ. 41).

A5. Η «ομάδα καλυβών/χώρων γύρω από την κοινή κεντρική αΐλη. Το γνωστό Άγγελο της Μήλου (Μουσείο Μονάχου).

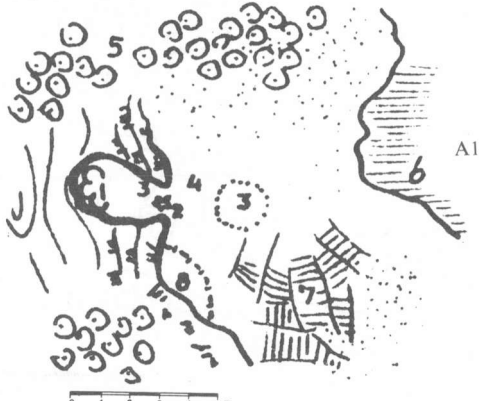
A6. Η συλλογική μεγάλη καλύβα. Η «οικία του Χαμαϊζίου» (Κατά τις νεότερες άνασκαφές από τον Κ. Δαβάρια: C. D. The Oval House at Chamaizi reconsidered. AAA. tom IV. τεύχ. 2. Άθήναι 1972. σελ. 283-288).

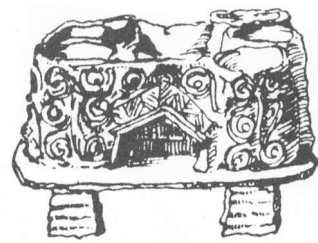
A3

A4

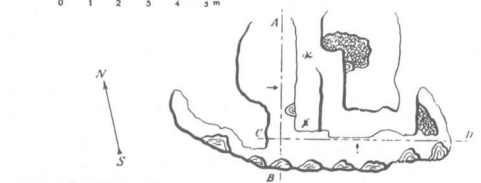

A1

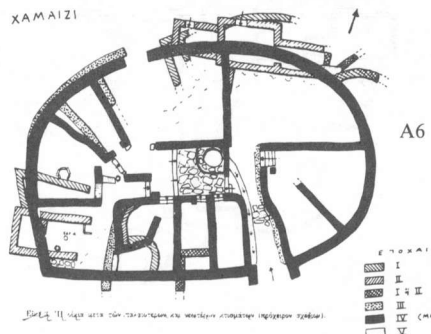
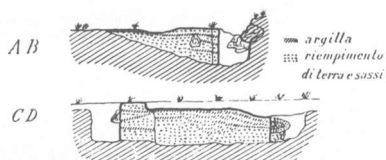
A5

β

A2

Muro della Stoa d'Eumene

A6

- ΕΤΟΧΑΙ
- I
  - II
  - III
  - IV
  - V
  - VI
  - VII
  - VIII
  - IX
  - X
  - XI
  - XII
  - XIII
  - XIV
  - XV
  - XVI
  - XVII
  - XVIII
  - XIX
  - XX
  - XXI
  - XXII
  - XXIII
  - XXIV
  - XXV
  - XXVI
  - XXVII
  - XXVIII
  - XXIX
  - XXX

Λεύτερη ὁμάδα σχημάτων

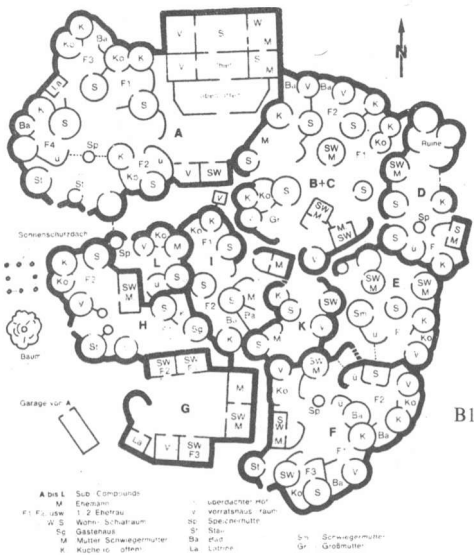
Οἱ «νησιδεῖς» σάν ἔκφραση τῶν «οἰκῶν» τῶν γενῶν

Δεύτερη ὁμάδα σχημάτων. Οἱ «νησιδεῖς» σάν ἔκφραση τῶν «οἰκῶν» τῶν γενῶν, καί ἡ ἐξέλιξη τους σέ «πόλη»-ὄχυρό οἰκισμό.

B1. Οἰκιστικό σύνολο πατριάς (Sippen-Compound, κατά Niemeyer) στή Βόρειο Γκάνα. Ἀποτελεῖται ἀπό 11 ἀδέλφια A-L ὑπό τόν γηραιότερο (A). Πατριαρχικό πολυγαμικό σύστημα (Niemeyer, *op. cit.*).

B2. Πολύλογη Λήνου (Δ. Κωνσταντινίδη, *Παραδόσεις Ἱστορίας Ἀρχιτεκτονικῆς*, μέρος Β', τεῦχος Ι, ἐκδ. ΕΜΠ, Ἀθήνα 1970).

B3. Θερμή V Λέσβου (βλ. Δ. Κωνσταντινίδη, *op. cit.*).

Δεύτερη ομάδα σχημάτων

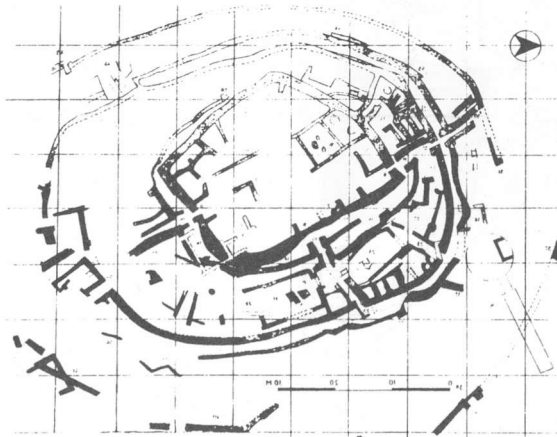
Οἱ «νησίδες» σάν ἔκφραση τῶν «οἰκῶν» τῶν γενῶν.

B4. Οἰκισμός καί λεπτομέρεια οἰκίας τοῦ «πολιτισμοῦ Tripolje» τῆς Οὐκρανίας, Παγκ. Ἱστορία τῆς Ἀκ. Ἐπιστημῶν ΕΣΣΔ, τ. Α', σελ. 382, καί Νεολιθική Ἑλλάς (op. cit., σελ. 323).

B5. Οἰκισμός Δημνίου Θεσσαλίας, πού κατά τούς ἀρχαιολόγους ἀνήκει στήν ἴδια πολιτιστική ομάδα μαζί μέ τούς παραδουνάβιους οἰκισμούς.

B4

B5

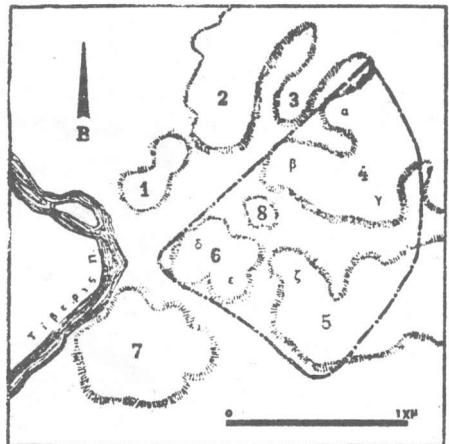
Τρίτη ομάδα σχημάτων

Οἱ κῶμες

Τρίτη ομάδα σχημάτων. Οἱ κῶμες στήν Ἀττική καί τό Λάτιο, πρὶν τήν «ἀστικοποίηση» τοῦ 8ου αἰ.

Γ1. Ἀθήναι: Ἡ κατανομή τῆς Ἀττικῆς σέ κῶμες πρὶν τή συνεινωση τους (κατά τήν παράδοση ἀπό τόν Θησέα) καί τή δημιουργία τοῦ ἀστεως στήν Κεκροπία (Οἱ θεσεις καί οἱ ὀνομασίες κατά τόν Ι. Τραυλό καί τόν Ι. Παπαγιαννόπουλο-Παλαιό. Τά ὄρια σχεδιάστηκαν κατά προσέγγιση ἀπό τόν συγγρ. ἔλλειπει βιβλιογραφική πηγή. Βλ. Ι. Τραυλό: *Πολεοδομική ἑξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήναι 1960, Ι. Παπαγιαννόπουλο-Παλαιό: «Ἡ γένεσις τῶν ἑλληνικῶν πόλεων», *Τεχνικά Χρονικά* 2/1963, Γ. Σαρηγιάννη: *Ἡ ἔννοια καί ἡ λειτουργία τῆς πόλεως*, Ἀθήναι 1977).

Γ2. Ρώμη: Ἡ κεντρική ἀπό τίς κῶμες τῆς περιοχῆς στήν ὅποια συνενώθηκαν κατά τήν παράδοση ἀπό τόν Ρωμύλο (Τό σχέδιο ἀπό τό λήμμα «Ρώμη» τοῦ Δ. Κωνσταντινίδη, στή *Μεγάλη Ἐρησκευτική καί Ἡθική Ἐγκυκλοπαίδεια*). Οἰκισμοί (; vicus) α: Κισπιος, β: Φαγουτάλιος, γ: Ὀππιος, δ: Κέρμαλον, ε: Παλατινός, ζ: Κουερκουετούλιος, 7: Ἀβεντίνος λόφος καί ὁ ὀμώνυμος οἰκισμός.

Γ1

Γ2